

Prof. Dr.

KEMAL H. KARPAT

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE

ASKER VE SİYASET

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
OSMANLI DEVLETİ'NİN DÖNÜŞÜMÜ (1789-1908).....	17
BİRİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ VE ABDÜLHAMİD'İN SALTANATI (1876-1909).....	75
İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ, 31 MART 1909 AYRIM NOKTASI VE CUMHURİYET'E MİRASI.....	111
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİ.....	119
MODERN TÜRKİYE.....	179
TÜRKİYE'NİN İÇ POLİTİKASI (1945-1985)	229
ASKERİ MÜDAHALELER: 1980'DEN ÖNCE VE SONRA TÜRKİYE'DE ASKER-SİVİL İLİŞKİLERİ ...	281
TÜRKİYE'DE ORDU VE SİYASET 1960-1964: BİR DARBENİN ANALİZİ.....	311
KEMAL KARPAT İLE SİYASET TARİHİ ÜZERİNE	355
İNDEKS.....	387

OSMANLI DEVLETİ'NİN DÖNÜŞÜMÜ*

(1789-1908)

I. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin geçirdiği dönüşümü ve tarihin şu veya bu döneminde onun parçası olan Ortadoğu'nun, Balkanların ve hatta Kuzey Afrika'nın sosyal ve siyasal tarihini düzgün bir şekilde değerlendirmek ve yorumlamak için Osmanlı Devleti'nde on sekizinci yüzyılın ikinci yarısı ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca yaşananları şimdiye kadar kullanılanlardan daha geniş bir analitik çerçeve içinde ele almak şarttır.

Ortadoğu'nun modernleşmesiyle ilgili çalışmaların çoğu, esas olarak dış etkenin, yani Avrupa etkisinin niteliği ve yoğunluğuyla ilgilenir. Bu uyarıcıya verilen tepkiyi meydana getiren Ortadoğu toplumunun içindeki güçlere ise çok daha az yer verilir. Ayrıca on dokuzuncu yüzyıl Ortadoğu ve Balkan tarihi hayli dogmatik milli bakış açılarıyla ele alınıp yorumlanmıştır. Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve siyasal yapılarındaki değişimler ve bu değişimlerin bölgede yeni ortaya çıkan milli devletlerin niteliği üzerindeki köklü etkisi, çoğu zaman ya ihmal edilmiş ya da yazarın ideolojik ve milli önyargılarına göre yorumlan-

* Makalenin İngilizce orijinali için bkz. "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 3, (Jul., 1972), s. 243-281.

mıştır. Bu tip yorumların nedeni sadece kişinin meseleyi değerlendiren tarih hakkındaki kültürel ve dinsel bakış açısını bir kenara atma konusundaki isteksizliği değil, Osmanlı Devleti'nin sosyal tarihi konusunda yeterli bilgiye sahip olmamasıdır. En baştan itibaren şu temel gerçeği akılda tutmak gerekir: Balkan ve Ortadoğu toplumları ve bunların Osmanlı dönemindeki sosyo-kültürel-ekonomik yapıları, Avrupa etkisinden çok daha önce iç dinamiklerin etkisiyle dönüşüme maruz kalmıştı. Muazzam Avrupa etkisinin bu dönüşümü hızlandırması onun başlangıcından uzun zaman sonradır. Hasan Kafi Bosnevi'nin *Usul al-hikem fi nizam ül-alem'* de ve daha sonra 1630'da Koçi Bey'in *Risale'* sinde de belirttiği üzere, daha on altıncı yüzyılın sonu ile on yedinci yüzyılın başında, yani gücünün doruğundayken, Osmanlı İmparatorluğu ciddi sosyal çalkalanmalarla karşı karşıya kalmıştır.

Batı'dan farklı kültürel sistemlerdeki dönüşüm süreci, iç ve dış etkenlerle uyumlu olarak çeşitli düzeylerde işleyen bir süreç olarak görülmelidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyo-ekonomik alandaki değişim süreci dört tabaka bağlamında gerçekleşti. Başlangıçta değişim bu tabakaların iyi tanımlanmış fonksiyonları etrafında cereyan ediyordu ve dönüşümü sağlayan güçler sabit olduğu için öngörülebilir nitelikteydi. Ancak yeni değişim güçlerinin sürece eklendiği on altıncı yüzyıldan başlayarak, tüccar ve zanaatkârlardan ve gıda üreticilerinden (köylü ve işçiler) oluşan üçüncü ve dördüncü tabakalar kendilerini geleneksel sosyal düzenin ve öngörülebilir dönüşüm çevriminin dışına çıkardılar. Sonunda bu yapısal değişim birinci ve ikinci tabakaların, yani seyfiye ve kalemiye sınıfının¹ sosyo-ekonomik temellerini zayıflattı ve kadim siyasal-kültürel fonksiyonlarını yeniden şekillendirdi. İşte bu sosyal ortam içinde yeni bir cemaat liderleri grubu ortaya çıktı. Pek de üzerinde çalışılmamış olan bu grubun tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'nun on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıldaki dönüşümünü hülasa eder. Orta sınıfın Müslüman kesimlerini tanımlamak için bu grubu *ayan* olarak adlandırmaktayız. Ayanların anlamı, fonksiyonları ve gücü on sekizinci ve on dokuzun-

cu yüzyıllarda sürekli olarak değiştiği için bu terimi daha ziyade sembolik anlamda kullanacağız.² Genellikle bu sınıfı ifade etmek için kullanılan “eşraf” sözcüğü aslında on sekizinci yüzyılın sonunda sosyo-ekonomik düzendeki dönüşümün bir sonucu olarak ortaya çıkan gruplara işaret eder.³ Ayan genellikle devlet tarafından kullanılan bir sözcüktü, eşraf ise sosyal tabakalaşmanın bir sonucu olarak farklı cemaatler tarafından tercih edilmekteydi. Bizce ayanların bürokratik düzenle ilişkileri ve çatışan grup ideolojileri Osmanlı toplumunda on sekizinci yüzyılın bütünü ve on dokuzuncu yüzyılın başında yaşanan iç dönüşümün merkezi dinamiğini oluşturdu. Buna karşılık her iki grup da çeşitli yoğunluk derecelerinde ve farklı etkinlik düzeylerinde dış etkilere maruz kaldı ve dışarıdan gelen bu çok yönlü etkilere bağımsız olarak ve çoğu zaman birbiriyle çatışan şekilde reaksiyon gösterdi. Belli dengelere dayanan Osmanlı siyasal sistemi bu durumla karşı karşıya kalınca çözülmeye başladı ve bu da yeni bir sistem ihtiyacı yarattı. Gerçekten de sistemin bu soruna cevap bulamaması, sosyal yapının kültürel-dinsel temelde siyasal devletlerin kurulmasına yol açacak şekilde bir evrim geçirmesiyle birleşmiş ve devletin sorunun üstesinden gelmek için attığı yürekli adımlara rağmen bunlar Osmanlı Devleti'nin dağılmasına sebep olan başlıca faktörleri oluşturmuştur.

Devletin bu duruma nihai tepkisi III. Selim döneminde merkezileşme yoluyla bütünleşme girişimi şeklinde başladı ve nihayet bir milli Türk devletinin kurulmasıyla sonuçlandı.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere bizim Osmanlı Devleti'nin dönüşümüne ilişkin değerlendirmemiz tarihsel-ışlevsel bir yapısal değişim görüşüne dayanmaktadır. Dolayısıyla öncelikle imparatorluğun Hıristiyan ve Müslüman sakinleri arasında ve bilhassa onlara liderlik eden gruplarda gözlenen farklı tabakalaşma kalıplarını inceleyeceğiz. İkinci olarak; bu tabakalaşmayı kısmen Batı'nın sanayi devriminden ve serbest piyasa ekonomisinden kaynaklanan ve büyük ölçüde yeni bir ekonomik güçler seti tarafından şekillendirilen bir süreç olarak ele alacağız.

Üçüncü olarak; siyasal sistemin dönüşümünü ekonomik etkenlere, farklılaşmış sosyal yapıya ve bundan doğan yeni tipte bir düzenleyici etkinlik ihtiyacına verilen fonksiyonel bir cevap olarak değerlendireceğiz. Başka bir deyişle siyasal sistemdeki farklılaşmanın ve yeni bir siyasal kadronun ortaya çıkışının sosyal farklılaşmayla ve onun altında yatan sebeplerle (mesleklerde, mülkiyet kalıplarında, gelir seviyelerinde ve kültürel-siyasal değerlerdeki değişimler) ilişkili olduğu hipotezinden hareket edeceğiz.

2. SOSYAL YAPILARIN İKİYE BÖLÜNMESİ VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SİYASAL GERİLİM

Sultan III. Mustafa (1757-74) ve I. Abdülhamid (1774-89) tarafından hayata geçirilen askeri reformlar, her ne kadar bilim adamları tarafından yeni bir elitin oluşumunu sağlayan dayanak noktaları, Batı'yla ilk iletişim kanalları ve yeni düşünce tarzlarının temeli olarak görülüp kendilerine büyük bir önem atfedilse de, gerçekte daha mütevazı bir hedefe sahiptiler. Bu reformların amacı iç ve dış tehditlere karşı devleti ayakta tutmaktan ibaretti. İleri teknoloji, gitgide daha çok sanayiye dayanan bir ekonomi, yeni yönetim teknikleri ve Batı'nın askeri güç elde etmesini sağlayan bilimsel yöntemler Batı'dan gelen dış tehdidin ana omurgasını oluşturuyordu. Genellikle ahlaki ve dini terminolojiyle ifade edilen eyaletlerdeki özerklik arayışı, düzen ve güvenlikle ilgili birbiriyle çatışan bir dizi talep ve düzenleyici faaliyet ise iç sorunları meydana getiriyordu. Aslında bunlar, toplumun gündelik yaşamında kendisini genişleyen ticaret, değişen toprak mülkiyeti yapısı ve yoğunlaşan iletişim şeklinde gösteren Batı temelli teknolojik, ekonomik ve entelektüel güçlerin yan ürünleriydi. Osmanlı Devleti'nde uzun zaman önce oluşmaya başlayan ve halen devam eden toplum ile devlet arasındaki bölünme şu koşullardan kaynaklanmaktaydı: Toplum bir gelişme ve farklılaşma yaşamış, teknolojik ve ekonomik etkenlerle az çok eşleşen yeni

düşüncelere ve taleplere sahip yeni meslek grupları oluşmuştu ve bunlar yönetim fonksiyonlarında da yaşanan dönüşüme uygun bir değişim talep etmekteydi. Ancak saltanat ve merkezi bürokrasiden oluşan, kendisini devletle özdeş gören ve kendi otorite geleneklerine tabi olan yönetim, değişimin yarattığı sorunlarla işlevsel olarak baş etme yeteneğine sahip değildi. Yine de bürokrasi kendisini işlevsel yönetimin gereklerine uygun olarak eğitmek, Batı'yla yoğun ama yüzeysel temaslarından bir modernleşme projesi elde etmek ve toplumu kendi modern devlet anlayışına göre biçimlendirmek için yola koyuldu. Diğer taraftaysa, genellikle ekonomik güçleri ve cemaatlerinin desteği sayesinde toplum içinde güç kazanan Müslim ve Gayrimüslim grupların liderleri kendi çıkarları, istekleri ve kültürleriyle uyumlu bir yönetim arıyorlardı. Dolayısıyla yönetenlerle yönetilenler arasındaki çatışma ve toplumla devlet arasında bütün etkinlik düzeylerinde bir uyum sağlama ihtiyacı Osmanlı Devleti'nin son döneminde karşılaştığı temel problemi meydana getirdi. Toplumu ve devleti fonksiyonel ve ideolojik olarak uzlaştırmaya dönük her girişimin geleneksel Osmanlı düzeninin üzerinde yükseldiği karmaşık sosyo-etnik ve dinsel dengeler sistemini zayıflatmaya mahkûm oluşu problemi daha da ağırlaştırdı. Toplumsal örgütlenmenin ve onu destekleyen toprak sisteminin bozulmasından, Balkanlarda ve kıyı bölgelerinde Batı'yla ticaretin artmasından ve padişahın otoritesinin sarsılmasından sonra bu durumun sebep olduğu farklılık ve çatışmalar en yüksek noktasına çıktı. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca Avusturya'yla ve Batı Avrupa ülkeleriyle ticaret hızla arttı. Küçük Kaynarca (1774) ve Yaş (1792) anlaşmalarıyla Karadeniz'in Rus ticaretine açılması ve aynı denizin kuzey kıyılarında yaşanan toprak kayıpları Osmanlı Devleti'ni başlıca ekonomik dayanağından yoksun bıraktı. Fransa ve İngiltere'nin Akdeniz ticaretindeki üstünlüğüne karşılık Karadeniz de Osmanlı'nın münhasır ekonomik bölgesiydi. Ayrıca Karadeniz kıyılarındaki tüccar sınıfı Doğu'dan, Batı'dan ve diğer yerlerden gelen malların aktarma noktası işlevini yeri-

ne getiren İstanbul ve Anadolu'yla ilişkiliydi. Aslında bu on sekizinci yüzyılın sonuna kadar askeri alanda yaşanan kayıpları telafi edecek ölçüde verimli olan bir hayli karmaşık ve dengeli bir ticaret sistemiydi. Bu esnada Batı'da gerçekleşen sanayi devrimi, bunun ortaya çıkardığı kentleşme ve değişen tüketim alışkanlıkları teknolojik ve askeri ilerlemelerle birleşerek ticaret kalıplarını muazzam ölçüde değiştirdi. On dokuzuncu yüzyıla kadar ticaret dengesi hiç de fena olmayan Osmanlı Devleti zamanla bir ithalatçı devlet halini aldı. Daha önce büyük ölçüde mamul mallarda oluşan ihracatı on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında gitgide tarımsal ürünlerle sınırlı hale geldi. Osmanlı Devleti, çivit, kahve, şeker, çelik, metal ürünler gibi yeni mallar satın almaya başladı. İthal ettiği giyim kuşam ürünleri yerel olarak üretilen mamul malların yerini almakla kalmadı zamanla zenginlik ve sosyal statü sembolleri haline de geldi. İmparatorluk artık gıda malzemesi ve hammadde ihraç ediyor, yün satıp yünlü giyim kuşam ürünleri ithal ediyordu. Osmanlı Devleti'yle Avrupa arasındaki toplam ticaret 1783'te yaklaşık 4.4 milyondur. 1829'da Yunan Bağımsızlık Savaşı sebebiyle 2.9 milyona düştü, ancak 1845'te 12.2, 1876'da 54 ve 1911'de 69.4 milyona yükseldi.⁴ 1850'den 1914'e kadar olan dönemde ithalat ihracatı bir hayli geride bırakılmaktaydı. Yerli ürünler karşısında İngiltere'ye tartışmasız bir rekabet üstünlüğü kazandıran 1838 tarihli İngiliz-Türk Ticaret Anlaşması'nın ardından Osmanlı Devleti'nin ekonomisi çökme noktasına geldi. Osmanlı kaynaklarından faydalanarak kapsamlı bir inceleme yürüten David Urquhart, 1830'ların başında, Doğu halklarının ihtiyaç duyduğu temel gereksinimleri de lüks maddeleri de Batı'nın sağlamasını, böylece Doğuların bütün üretimlerinin tarıma ve hammadde tedarik etmeye yönlendirilmesini ve Batı'nın mamul mallarına karşılık onlardan bu üretimin alınmasını teklif etmişti. Yirmi yıl sonra M. A. Ubcini Osmanlı İmparatorluğu'nda imalat sanayinin daha önceki durumuna göre muazzam derecede gerilediğinden yakınabiliyordu:

“Şu an itibariyle Türkiye'nin ihracatının büyük bir kısmı Avrupa'ya ihraç ettiği ve daha sonra ona mamul madde olarak geri dönen hammaddelerden oluşuyor. Birçok imalat dalı artık varlığını sürdürmüyor veya tamamen yok olmak üzere... İşkodra ve Tirnova'da 1812'de faaliyetini sürdüren iki bin dokuma tezgâhı varken, 1841'de bu rakam iki yüze kadar düştü... Aynı gerileme Suriye ve Irak'ın eski imalatçı kentlerinde de gözlemlenebiliyor.”

Ubicini, her ne kadar bu keskin gözlemi yapsa da, hatayı yine de bütün çabalarını tarım üzerinde yoğunlaştırmayıp kendi tüketimi için ihtiyaç duyduğu her şeyi kendisi üretmeye girişen dönüşüm sürecindeki pek çok genç ülkenin düştüğü yanlışa düşen Osmanlı'da buluyordu.⁵

Birbirlerine hammadde ve mamul madde sağlayan çeşitli bölgeler arasındaki iç ticaretin sekteye uğramasıyla birlikte, bu gelişmelere bir de bölgesel ticaret kalıplarındaki değişimler eklenmiş oldu. Bu bölgeler siyasal olarak Osmanlı yönetimine gitgide zayıflayan bir ilişki içinde şekilsel olarak bağlı kalmayı sürdürseler de, kısmen deniz ticaretinin ön plana çıkmasına bağlı olarak, ekonomik anlamda zamanla Fransa veya İngiltere'ye bağlanmaya başladılar. Gitgide genişleyen bu tek taraflı ticaret ilişkisinin (yani Ubicini'nin evrensel maddi zenginliğe -ve o farkında olmasa da emperyalizme- giden en emin yol olarak samimiyetle savunduğu ekonomik liberalizmin) sosyal sonuçları imparatorluğun her yerinde aynı zamanda ve aynı yoğunlukta hissedilmedi. Güneydoğu Avrupa, Batı'yla genişleyen ticaret ilişkilerinden daha erken bir tarihte, on sekizinci yüzyılda etkilenmeye başlamıştı. Bölge Osmanlı'nın parlak devirlerinde özel ekonomik güvencelerden ve koruma tedbirlerinden faydalanmıştı. Böylelikle daha Avrupa endüstrisinin gelişimi kendi pazarları ve tarımsal hammadde kaynaklarının ekonomik ve siyasal bağımsızlığa sahip olmasını gerektirmeden önce ekonomik olarak gelişmiş ve siyasal bağımsızlığını kazanmıştı.

On sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde imparatorluğun Avrupa'daki topraklarında yaşayan Hıristiyanlar arasında, Müslümanlar arasında bariz bir şekilde rastlanmayan üç lider grup bulunmaktaydı. Balkan milliyetçiliğinin önünü açan bu gruplar sonunda Sırp, Yunan ve Bulgar ulus devletlerinin (1804-1878) omurgasını oluşturdu. Yüzyılın başlarında kendisini hissettirmeye başlayan Avrupa'yla yoğun ticaret ilişkilerine uzanan köklere sahip birinci grup, önde gelen tüccarlar, imalatçılar ve buna benzer meslek gruplarından oluşuyordu.⁶ Bu grubun önemini anlatmak için Viyana, Venedik, Trieste ve bilhassa Odesa'daki Yunan ticaret kolonilerinin Osmanlı yönetimine karşı aktif devrimci mücadele yürüten etnik grupların öncüleri olduğunu söylemek yeterlidir. İkinci grup gayrimüslim entelektüellerden oluşmaktaydı. Bunların köklerini ise ya yukarıda bahsettiğimiz tüccar gruba ya da aynı grup veya mahalli kiliseler tarafından kurulan ve desteklenen okullara dayandırabiliriz. Bilhassa içlerinden bazıları Fransız Devrimi'nin idealleriyle tanıştıktan sonra bu grup milliyetçi ideolojinin bayraktarı oldu. Bunlara, çoğu zaman egemen bürokratik düzenle ilişkili Piskopos ve Patriklerle araları açık olan alt seviyedeki Ortodoks din adamları da eklenebilir.

Halkla daha yakından ilişkisi olan üçüncü grup ise *hayduk* veya *klephte* denilen romantik kişilerden oluşuyordu. Yarı eşkıya yarı halk önderi niteliğindeki bu kişiler genellikle Batı ordularına hizmet etmekte ve çete lideri olarak savaşmaktaydılar ve daha sonra kendi halklarının milli devrimleri sırasında askeri liderlik pozisyonuna yükseldiler. Bu grupların en önemli özelliği çoğunlukla on sekizinci yüzyılda tarımsal faaliyetlerle uğraşan köylülük içinden çıkmış olmaları, köylü kitleleriyle ilişkilerini belli bir tarzda sürdürmeleri ve en azından başlangıçta ekonomik orta sınıflarla entelektüel-askeri elitler arasında sağlanan ideolojik konsensüsü bir dereceye kadar temsil etmeleriydi. 1804'teki Sırp ayaklanmasıyla başlayan ve gecikmeli olarak gerçekleşen 1875'teki Bulgar isyanı ve gittikçe yaygınlaşan diğer isyanlarla en üst noktasına çıkan Balkanlardaki milliyetçi kalkışmalar bugün-

den bakıldığında doğal ve beklenen gelişmeler olarak görünmektedir. Bulgaristan esas olarak 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bir sonucu olarak bağımsız bir devlet oldu. Bu sadece kitleleri seferber etmek konusunda ideolojik bir önem kazanan dinsel ve kültürel çatışmalardan kaynaklanan bir olgu değildi. Bir Bulgar bilim adamının da ileri sürdüğü gibi, aynı zamanda, sermaye yatırımıyla ücretli emeğe dayanan kapitalist bir üretim sistemi ve fiili olarak kazanılmış burjuva toprak mülkiyetiyle devletin feodal yönetim tarzı arasındaki çatışmanın da sonucuydu.⁷

Yukarıda tarif edilen sosyal tabakalaşma aynı zamanda etnik-dinsel çizgide şekillenen ve devrimcileri coşkuyla harekete geçiren özel tipte bir düşmanlığın da tohumunu içinde taşıyordu. İşlevsiz hale gelmiş olan hâkim siyasi grup neredeyse tamamen Osmanlı bürokrasisinden oluşuyordu. Buna karşılık gerek kasaba ve köylerde imalat ve ticaretle uğraşanlar gerekse Müslüman olmayan köylerdeki cemaat liderleri Hıristiyanlardan meydana geliyordu. Bu sonuncu gruptakiler Osmanlı yönetimini kendilerine yabancı, sömürücü bir grup olarak görüyorlardı. Bunların yönetici grup hakkındaki fikirleri kendi milliyetçi algılamaları tarafından şekillendirildiği için de Osmanlı bürokrasisini "Türk" olarak adlandırmaya başladılar. Onların gözünde Osmanlı Devleti eskiden beri milli bir Türk devletiydi. Hâlbuki bu tip bir devlet ancak 1923'te kurulacaktı. Balkanlardaki milli devletlerin hazırlık döneminde Müslüman nüfus arasındaki gelişmeler (ki bunlar paradoksal olarak çoğu zaman Hıristiyan milliyetçilerinin aktif olduğu yerlerde meydana geliyordu) tamamen farklı bir niteliğe sahipti. Osmanlıların yenilgiyle sona eren 1768-74 ve 1787-92 Osmanlı-Rus savaşları merkezi hükümetin otoritesini ciddi ölçüde zayıflatmıştı. Bu durum ayanların çeşitli bölgelerin fiili yöneticileri haline gelmelerini kolaylaştırdı ve onların iktidar mücadelesine girişmelerine imkân hazırladı. Kuzey Afrika, Suriye (Cezzar Ahmet Paşa), Mısır ve Irak geçici de olsa fiili bir özerklik kazandı, Arabistan'da Vehhabiler ortalığı silip süpürdü. Rumeli'de Pasvanoğlu (1797) başta olmak üzere Tatar prensleri-

nin önderlik ettiği Vidin ve Deliorman sakinlerinin, Kırcaalililerin ve Yanya'da Tepedenli Ali Paşa'nın isyanları orduyu Hıristiyan asilerle değil kendileriyle savaşmak zorunda bırakarak devletin otoritesini daha da zayıflattı. O sırada devrimci bir sosyal dönüşümden geçmemiş olan Türk-Müslüman köylüsü geçmişin bir kalıntısı olarak dünyadan tecrit olmuş haldeydi ve kendi ırkına ve dinine mensup bir orta sınıf tarafından ekonomik ve ideolojik olarak desteklenen, nispeten daha zengin durumdaki Hıristiyan köylüsü tarafından sosyal merdivenin daha aşağılarına itilmişti. Genellikle imalat ve yönetim işlerine bakan Müslüman-Türk grupların yaşadığı şehirlerde Hıristiyan gruplar arasından çıkan yeni orta sınıf zamanla eski yöneticileri geri plana itti. Bu süreç on sekizinci yüzyılın sonlarında başladı ve on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında neredeyse tamamlandı. Toplumun Türk-Müslüman kesimleri Hıristiyanlarla siyasal alanda rekabet edebilecek bir orta sınıfa (yani tüccar, aydın ve din adamlarına) sahip değildi. Taşradaki tek lider, gücünü genellikle servetine ve ailesinden miras aldığı sosyal pozisyonuna borçlu olan ayandı. Ayan bir tüccar veya imalatçı değil, çoğunlukla toprak sahibiydi. Emrindeki askeri kuvvetleri yerel Müslüman gruplardan veya ganimet ve toprak vaatleri karşılığında onun hizmetine giren Osmanlı Ordusu'ndaki durumundan memnun olmayan asi askerlerden elde etmekteydi. Yamaklar (sınır muhafızlığı yapan yeniçeriler), dayılar ve mahalli Müslüman eşraf çoğu zaman Hıristiyan köylülerin topraklarını ele geçirmeye çalışıyorlardı. Çünkü toprak mülkiyeti bu grubun ekonomik ve sosyal statüsünü sürdürmek için elinde kalan tek araçtı.⁸

On sekizinci yüzyılın ortalarına kadar Balkan şehirlerinde imalatçı grupların omurgasını oluşturan Müslüman-Türk zanaatkarları, tüccar ve esnaf loncalarının taşıdığı isimlerin de ortaya koyduğu üzere, daha az önem taşıyan ticari faaliyetlerle uğraşmak zorunda kaldılar ve zamanla sıradan el işlerine yöneltiler.⁹ On dokuzuncu yüzyılın ortasına gelindiğinde etkili bir ekonomik güç olmaktan çıktılar. Kimi zaman derebeyi ola-

rak da adlandırılan ayanların yükselişi ve dayılarla mahalli eşrafın toprak elde etme çabaları eski tımar sisteminin nihai çöküşünün belirtileri olarak görülebilir. Bu gelişmeler aynı zamanda imparatorluğun Batı kesimindeki Müslüman-Türk unsurlar arasında yeni bir sosyal evrim aşamasının başlangıcına işaret etmekteydi. Bu evrim on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru Balkanlardaki uluslararası gelişmelerin baskısı ve kısmen de devletin politikası sebebiyle siyasal olarak anlamlı hale geldi. Bu arada Balkanlardaki etkili bir liderlikten yoksun durumdaki Türk köylü kitleleri ya devlet otoritesi tarafından ordunun saflarını takviye etmekte kullanıldı ya Bulgar ve Yunan çiftçi ve tüccarlar tarafından vasıfsız işçi olarak kiralandı veyahut bağımsızlık elde edildikten sonra Osmanlı Devleti'nin elinde kalan diğer topraklara kaçmaya mecbur bırakıldı. Bu koşullar sebebiyle içine itildiği sosyal pozisyonu kavrayamayan Türk köylüsü grup dayanışmasının temeli olarak dine başvurdu ve böylelikle kendisini Osmanlı siyasal elitiyle özdeşleştirdi. Elit de bu özdeşleşme duygusunu alt tabakaların milliyetçi doğrultuda seferber edilmesi ve milli devlet içinde siyasal dayanışmanın sağlanmasında kullandı.

Balkanlardaki Türk ve Türk olmayan grupların sosyo-politik durumu T.G. Vlaykov'un 1860'larda Bulgaristan'daki Pirdop vilayetinin durumuyla ilgili anılarında çok iyi tasvir edilmiştir. Kendisi de bir Bulgar olan yazar, Türk ve Bulgar cemaatlerinin barış içinde ama yine de bariz bir şekilde birbirinden ayrılmış olarak bir arada varoluşlarından bahsettikten sonra şöyle der:

“Türklerin yaşamıyla karşılaştırıldığında bizim yaşamımız belirgin bir şekilde daha iyiydi. Örneğin geçim vasıtalarına bakalım. Bulgarlarınki epey çeşitliydi. Uğraşmadıkları bir ticaret veya imalat işi neredeyse yok gibiydi. Türklere gelince, tek bildikleri tarımdı. Ayrıca bizim önde gelen insanlarımız, tüccarlarımız ve çorbacılarımız (Bulgar köylerinin liderleri) uyanıklık, milli bilinç ve parasal zenginlik açısından Türklerin önde gelenlerine nazaran daha iyi durumdaydı... Yine de, bütün bunlara karşın Türklere karşı bilinçaltımızdan gelen bir korku hissederdik... Bi-

zim Türklerden korkmamızın nedeni köyümüzde onlardan baskı görmeden yaşıyor olmamıza karşın onların efendi olduğunu bilmemizdi. Örneğin konakta oturan vali bir Türktü... Yüksek devlet görevlileri ve hukuk adamları da Türk'tü... Bütün güç Türklerin elindeydi. Türkler kraldı, biz Bulgarlar ise onların tebaası."¹⁰

Milli bağımsızlığın sosyal-ideolojik temeli işte böyle oluştu ve günü geldiğinde Bulgar milli devleti de tıpkı Sırbistan ve Yunanistan'da olduğu şekilde kuruldu.

3. BÜTÜNLEŞTİRİCİ SÜREÇ: MERKEZİLEŞME

On sekizinci yüzyılın sonları ilâ on dokuzuncu yüzyılın başlarında imparatorluğun Müslüman nüfusu içindeki lider kadrolar esasen iki ana gruptan oluşmaktaydı: Ayanlar ve eşraf; yani bir tür toprak ağası haline gelmiş saygın kimseler ve devletle ilişkili bürokratik-askeri unsurlar. Ayanlar (Balkanların belli bölgelerinde köy önderlerinin Hıristiyan muadilleri çorbacıları), heterojen kökenlerine karşın aslında yeni bir orta sınıf grubu tipinin habercisiydi. Bu grubun Ortadoğu'nun sosyo-politik tarihinde oynadığı önemli rol hâlâ gereğince değerlendirilmemiştir. Ayanlar, çoğu zaman mahalli ulema ve yeniçerilerin desteğiyle mahalli özerkliğin güçlenmesine yardım ettiler ve böylelikle merkezi otoritenin Balkanlar başta olmak üzere imparatorluk içindeki eyaletler üzerindeki denetimini zayıflattılar. Geçmişte birçok Müslüman imparatorluğun yıkılmasına yol açan ve Osmanlı'nın başarıyla kaçınabildiği merkezi otoriteyle eyaletler arasındaki çatışma sonunda onlara öldürücü bir darbe vurdu. Dolayısıyla Yanıyolu Ali Paşa'nın Yunan isyanında oynadığı rolün de gösterdiği gibi, Balkanlarda modern milli devletlerin doğuşunu hızlandıran şey ayanların yükselişi ve bilhassa Balkanlardaki en kritik sosyal dönüşüm döneminde önderlik ettikleri isyanlardı. Bu ancak yeni hak ettiği ilgiyi görmeye başlayan kritik bir faktördür. Sonuç olarak Sultan III. Selim'in (1789-1807) yeni bir düzen (Nizam-ı Cedid) ve yeni bir Ordu kurmaya (1793) dönük çabaları sadece Os-

manlı askeri gücünü düşmanlarıyla daha iyi savaşmasını sağlayacak şekilde güçlendirme arzusuna değil, aynı zamanda merkezi devlet otoritesini ayanlar üzerinde tesis etme yönündeki kaçınılmaz ihtiyaca bağlanmalıdır.¹¹ Kendi isteğiyle sultana sunulan ve reformlar hakkında çeşitli öneriler içeren yirmi küsur layihada kamusal reform, ekonomik iyileşme ve herkesin onayıyla önceden kararlaştırılmış kapsamlı bir reform planı ihtiyacı vurgulanmaktaydı.¹² Eski Osmanlı sosyo-politik sisteminin omurgasını oluşturan tımarları ıslah etme arzusunun da açıkça ortaya koyduğu üzere, III. Selim'in reformlarının temel amacı eski siyasal düzenin yeniden canlandırılmasıydı. Her sosyal tabakayı kendi mevkiini ifade eden geleneksel kıyafetleri giymeye zorlaması bu görüşü doğrulamaktadır. Ne var ki eski düzenin canlandırılması mümkün değildi.

Öncelikle köklü bir dönüşüm geçirmiş olan sosyal yapı, artık geçmişte olduğu gibi denge sisteminin tarafsız merkezi olan değil, düzenleyici fonksiyonlar üslenen bir devlet yapısı gerektirmekteydi. İkincisi; bu koşullar altında yürütülen bir merkezileşme politikası başarılı olsa bile, sürdürülmesi bir dizi yeni yapı ve buna denk düşen bir siyasal kültür gerektiren nispeten birleşik bir siyasal sistemin önünü açabilirdi. Üçüncüsü; yeni siyasal yapıların yaratılması ve o zamana dek devlet faaliyetlerinin dışında kalan çeşitli fonksiyonların icra edilmeye başlaması, devlet hizmetine alınacak insanların seçiminde de yeni kriterler belirlenmesini ve bu yeni kamu görevlilerinin devletin yeni fonksiyonlarını düzgün bir şekilde icra etmelerine yetecek uzmanlaşmış bir eğitim görmelerini gerektirecekti. Bütün bunlar o zamana dek Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin bilinegelen anlamını tamamen ortadan kaldıracak gelişmelerdi. III. Selim zamanında hâkim olmaya başlayan fonksiyonel devlet kavramı Osmanlı'nın Viyana Büyükelçisi Ebubekir Ratip tarafından hazırlanan raporda gayet iyi anlatılmaktadır. Ratip'e göre çağdaş bir devletin özellikleri disiplinli bir orduya, sağlam bir maliyeye, iyi yetişmiş ve eğitilmiş kamu görevlilerine sahip olması, halkın emniyet ve refah

içinde yaşamasıydı. Tüm bunlar devletin alacağı önlemlerle gerçekleştirilecek sonuçlardı.

Paris, Londra, Viyana, Berlin ve Avrupa'nın diğer şehirlerinde açılan elçilikler¹³, modern okullar ve bilhassa 1793-98 ve 1806-7 dönemlerinde Fransa'dan getirilen eğitmenler, sınırlı imkânlar içinde kültürel yayılma yolları açısından önemli görevleri yerine getirmiş olsalar da, değişimin temel güçleri değillerdi. Bütün bunlar daha ziyade sosyal sistemdeki değişiklikleri ve merkezileşme prensibinde kendisini gösteren yeni yönetim anlayışını tamamlayan unsurlardı. Gerçekten de merkezileşme politikası, eski düzenin temellerini sarsmak ve yeni düzene zemin hazırlamak açısından, III. Selim ve II. Mahmud zamanlarında girilen bütün tedbirlerden daha etkili oldu. Merkezileşmenin iç sebebi, daha önce de bahsedildiği gibi, ayanların ve diğer asi unsurların yarattığı tehlide son verme arzusuuydu. Devletin bu amaca ulaşmak için gördüğü tek çıkar yol, Rumeli ve Anadolu'daki üst tabaka Müslüman grupların güçlerinin kaynağını oluşturan çiftlikleri yavaş yavaş yok etmektir. Böylelikle devlet dolaylı olarak ayanlara ve yeniçerilere karşı Hıristiyan kitleleri desteklemiş oldu. Bunun en iyi örneği Bosna Valisi Ebubekir Paşa'nın Pasvanoğlu'nun yamaklarına ve dayılarına karşı Sırp isyancılarla işbirliği yapması ve kuşkusuz istemeden de olsa bu hareketiyle Sırp'ların bağımsızlık çabalarına destek olmasıydı.

Yeni orduyu desteklemek için oluşturulan idari organizasyon, içinde merkezileşmiş, fonksiyonel bir devletin tohumunu taşıyordu. İdarecilerinden yoksun kalmış tımarların gelirlerini toplamayı amaçlayan bir mali organizasyonun oluşturulması, yeni vergilerin toplanması, planlı askeralma yöntemlerinin yürürlüğe konması hep merkezileşmiş, birleşik bir idareye doğru gidiş işaret eden olgulardı. Ayrıca III. Selim döneminde Batı dillerine ve pozitif bilimlere aşina olan küçük bir aydınlar grubu oluşmaya başladı. III. Selim'in reformları 1807'deki Yeniçeri ayaklanmasıyla kesintiye uğradı. Dönemin en meşhur ayanı olan Alemdar Mustafa Paşa (Ruşçuk Ayanı) ordusuyla duruma müdahale etti

ve 1808'de II. Mahmud'un tahta çıkmasını sağladı. Bu hareketiyle aynı zamanda dolaylı olarak 1807'de dağıtılmış olan modern ordunun yeniden oluşturulmasının da önünü açmıştı. Başlangıçta Yeniçeri birliklerine bağlı bir birim olarak kurulan yeni ordu Sekban-ı Cedid olarak adlandırıldı. Yeniçeri Ocağı dağıtıldıktan sonra 1826'da Asakir-i Mansure-i Muhammediye kuruldu. II. Mahmud tahta ilk çıktığında ayanlara çok küçültücü tavizler vermişti. Alemdar Mustafa Paşa liderliğindeki ayanlar özel haklar talep ediyordu. Birçok ayanın, sayısı kimi zaman beş bini bulan askerleriyle İstanbul kapılarında olduğunu bilen sultan 1808'de Sened-i İttifak adıyla bilinen belgeyi imzaladı. Belgeyi orada bulunmayan ayanların adına da imzalamakta olan ayan temsilcileri sultanın üstünlüğünü kabul ediyor ve veziriazam tarafından temsil edilen devlet otoritesine boyun eğme niyetinde olduklarını beyan ediyorlardı. Ayanlar böylece kendileri ve oğulları adına saltanatın yaşamasının devletin ve kendilerinin hayatını garanti ettiğini kabul ettiler. Sonuç olarak karşılıklı güvenin esas olduğu ilan edildi. Beşinci maddeye göre ayanlar askeri ayaklanmalara karşı merkezi devleti koruyacak devlet de veraset hakları dahil olmak üzere onların toprak üzerindeki haklarını güvence altına alacaktı. Diğer hükümler vergilerle, köylülere yapılacak muameleyle ve devlet görevlilerinin yetkilerinin kendi görev alanlarıyla sınırlı olmasıyla ilgiliydi. Bu, siyasal modernleşmenin temellerinden biri olan idari fonksiyonların farklılaşması ve tanımlanması yönünde atılmış önemli bir adımdı. Ayrıca daha sonra bürokrasiyle ekonomik gruplar arasındaki mücadelenin de habercisiydi. Aslında Sened-i İttifak yeni ortaya çıkan "modern" bürokrasiyi temsil eden veziriazam ile alt sosyal grupların denetimini fiilen elinde bulunduran ayanlar arasında müzakere edilmiş bir anlaşma metniydi. Bu metin ayanların statüsünü saltanat ve halk nazarında İslam temelinde değil güç esasına göre meşrulaştırdı. İmzalanan pakt, ayrıca, her bir grubun çıkarlarına en çok uyan iki yönetsel kavram (bürokrasi için merkezîyetçilik, ayanlar için ademimerkezîyetçilik) arasındaki uzlaşmaya dayanıyordu. Gö-

rünüşte geleneksel dönemden miras kalan bazı tutum ve anlayışları yansıtıyor olsa da, aslında bu iki kavram değişen ekonomik ve sosyal koşullardan doğan, tamamen yeni fikirleri yansıtıyordu. Ayanlar bütün merkezîyetçi sistemlere değil, sadece kendi çıkarlarını hesaba katmayan ve geleneksel yerel otoritelerini çiğneyen türde bir merkezîyetçiliğe karşıydılar. İmparatorluğun idari ve ekonomik yapısını rasyonelleştirmek hiç şüphe yok ki bürokrasi ve ayanların ortak çıkarıydı. Bu işte kullanılacak yöntemlerin her iki grubun da beklentilerini karşılaması gerekiyordu ve yeni sistemin her bir grubun zihniyetiyle sağladığı uyum bunların ideolojik yönelimlerini belirleyecekti.

Merkezi bürokrasiyle ayanlar arasındaki çatışma merkezîleşmenin hızlanmasına yol açtı ve bu da 1812’de Rusya’yla yapılan savaş sırasında oluşturulan yeni ordu ve elde edilen modern silahlar sayesinde 1815’ten itibaren ayanların yavaş yavaş yok edilmesi sonucunu doğurdu. Nihayet 1831’de sultan pek bir muhalefetle karşılaşmadan geriye kalan tımarları kaldırmayı başardı ve bunların başında bulunan tımarlı sipahileri dört süvari bölüğü haline getirdi. Son olarak da 1826’da Yeniçeri Ocağı’nı lağvetti. Mülkiyet haklarını dikkate almaksızın ayanların topraklarına el koydu ve bunları yeni kurduğu muzaffer Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusundaki adamlarına dağıttı.

İşte bu noktada devlet seviyesinde yeni politika yürürlüğe girmeye başladı. Paradoksal görünüyor olsa da taht, taşradaki potansiyel yeni üst sınıflara karşı “kitlelerin” desteğini almaya çalıştı. Üst düzey ayanların sindirilmesinin ardından yeni mülk sahibi gruplar otoritelerini genişlettiler ve kendi cemaatleri üzerinde nüfuz sağlayıp onların adına konuşmaya başladılar. Böylelikle “kitleler” toplumun üst tabakalarından gelerek bir orta sınıf oluşturan ve on dokuzuncu yüzyıldaki siyasi gelişmelerin rengini belirleyen bu liderler tarafından temsil edilmeye başladılar. Otoritesi üzerinde Yeniçerilerin, ayanların ve bunlar kanalıyla ulemanın denetiminden kurtulan sultan bundan böyle bir mutlak hükümdar haline geldi. Adophus Slade gibi demokratik liberal görüşlere

sahip yabancı gözlemciler yeni bürokrasinin gücünün artmasını gerilemenin daha da artmasının nedeni olarak görürken, genellikle otoriter bürokratik bakış açısını temsil eden Türk araştırmacılar bu gelişmeyi gerçek modernleşmeyi sağlamaya dönük ortak bir çaba olarak değerlendirdiler. Bunlardan birine göre “toplumun ilerlemesine yönelik planlı bir değişimdi” bu.¹⁴ Ancak esas ilginç olan şeydu ki, Türk milliyetçi ideolojisinin babası Ziya Gökalp gibi diğer kişiler ayanların ayağa kalkışını bir özgürlük mücadelesinin başlangıcı olarak görmekteydiler.

Sultan II. Mahmud, bunların yanı sıra 1829’da İslam toplumunun belli başlı sosyal kurumlarından biri olan vakıfların idaresini tek elde toplamak ve bu arada devlet harcamalarında bunlardan elde edilen gelirleri kullanmak amacıyla Evkaf olarak bilinen bir Vakıflar İdaresi kurdu. Gerçekten de Evkaf İdaresi’nin kurulması geniş kapsamlı bir önlemdi. Çünkü vakıflar Müslümanların dinden kaynaklanan sosyal yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlayan birer araç olmalarının ötesinde kamu refahıyla ilgili kimi fonksiyonları da yerine getirmekteydi. Bu fonksiyonlar artık yeni oluşmakta olan bürokratik düzen tarafından üstlenilecekti.

Sultan, artık kendisinin “kulu” değil devlete hizmet eden bir görevli olacağı varsayılan bürokrasisine de yeniden şekil verdi. Bu noktada, tımarların kaldırılmasının teorik olarak devletin toprak mülkiyetini sağlamlaştırdığını ve böylelikle bürokrasiye güçlü bir iktidar aracı sağladığını belirtmek gerekir. Yeni bürokratik yapı merkezileşmenin doğrudan sonucu olarak ortaya çıktı ve zamanla eskisinin yerini aldı. Yeniçeri ağasının yeriniyse bir tür garnizon komutanı, başkentteki polis şefi ve başkomutan niteliğindeki Serasker aldı. Sonunda 1845’te polis görevleri Zaptiye Müşiriyeti adı verilen özel bir polis departmanına devredildi. Dış ilişkilerin artması ve Rum dragomanların (tercüman) yerine Müslüman tercümanların yerleştirilmesi ihtiyacı 1833’te Tercüme Bürosu’nun kurulmasına yol açtı. Bu büro hem Osmanlı diplomatlarının hem de on dokuzuncu yüzyıl boyunca yaşanan ideolojik gelişmelerde temel bir rol oynayacak olan yeni entelijansi-

yanın yetiştiği yer oldu. II. Mahmud döneminde bürokratikleşme çabaları, Fetvahane niteliğindeki Bab-ı Meşihat'ın kurulmasına da yol açtı. Burası tavsiye vermekten ziyade dini görüş bildirmekle görevlendirilmiş bir tür kamu görevlisi olarak resmen hükümet bürokrasisine dahil edilmiş olan Şeyhülislam'ın makamıydı. Osmanlı idari sisteminin gerçekte en yüksek makamı olan Veziriazamlık Dahiliye ve Hariciye Vekâletlerine bölündü. Veziriazam bir süre için Başvekil oldu, ancak daha sonra eski unvanına geri döndü. Dolayısıyla bu makamın sahibi önce Başvekil, sonra Sadrazam, sonra Cumhuriyet döneminde yeniden Başvekil ve nihayet Başbakan olarak adlandırıldı. (Aslında bütün bu isimler aynı anlama sahiptir ve bakanların başındaki kişi demektir.) Diğer görev ve kurumlar esas olarak Veziriazama bağlandı. Daha önce Kazasker'e bağlı olan mahkemeler Şeyhülislam'ın sahası içine alındı. Meclis-i Vükela ismiyle bir bakanlar kurulunun, Dar-ı Şura-yı Askerî ismiyle bir askeri konseyin ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ismiyle bir hâkimler kurulunun oluşturulmasını nafia, ziraat, ticaret ve sanayi komitelerinin kurulması izledi. Bu komitelerin bazıları zamanla bakanlık haline geldi.

II. Mahmut dönemindeki okul sistemi esas olarak devlet hizmetinde çalışacak personelin eğitilmesini amaçlıyordu. Dolayısıyla bu ne sekülerleşme ne de genel olarak halkı eğitime amacıyla girilen bir çabaydı. Şayet okulların temel amacı devlet görevlilerini yetiştirmekten daha geniş olarak tanımlanmış olsaydı eğitim sistemine atfedilen kültürel ikilik söz konusu olmazdı. (Başında Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin bulunduğu ve en tepesinde bir tür üniversitenin yer alması öngörülen 1845-6 eğitim projesi hemen hemen hiç hayata geçirilemedi. Gerçekten yaygın bir eğitim sistemi ancak 1869'dan sonra planlandı.)¹⁵

4. BİR MÜSLÜMAN-TÜRK ORTA SINIFIN DOĞUŞU VE BÜROKRATLAŞMA

II. Mahmut ayanları tasfiye etmiş olsa da onları destekleyen alt grupları veya bütün toplumu dönüştüren ekonomik ve sos-

yal süreçleri ortadan kaldırmadı. Aslına bakılırsa ayanların yerini zanaatkârlardan, toprak sahiplerinden ve çeşitli ekonomik faaliyetlerle uğraşan diğer gruplardan meydana gelen ve tarihi konusunda pek bilgiye sahip olmadığımız bir Müslüman orta sınıf aldı. Görüldüğü kadarıyla, Mahmut'un ayanları tasfiye etmesi, yüzyılın sonlarına doğru önemli siyasi roller üstlenecek olan bu yeni sınıfın gelişmesine dolaylı olarak yardımcı olmuştu. Bu gelişmenin Balkanlarda büyük ölçüde ulusal bağımsızlıklarını kazanmış olan Hıristiyan muadillerine göre altmış yıl sonra gerçekleştiğini belirtmek gerekir. Bu sınıfın ekonomik temeli, daha önce devlet tarafından toplumu denetim altında tutmakta kullanılan toprağın mülkiyeti ve ekilip biçilmesi idi. Artık geçmiştekinin aksine bu topraklarda yapılan üretim ve elde edilen ürünlerin fiyatları devlet düzenlemesiyle değil arz ve talebin etkisiyle belirlenmekteydi. Batı'nın endüstriyel sisteminin, parasallaşmış bir ekonominin ve serbest piyasa kurallarının gitgide artan etkisi bu sonucu doğurmuştu. Ancak yine de gerçek ekonomik güç kentlerdeki tüccar grupların elinde bulunuyordu. Bunlar genellikle Rum, Ermeni ve kimi yerlerde Hıristiyan Arap'tı. 1840'tan sonraki sosyo-politik değişimler bu gruplar arasındaki mücadele tarafından belirlendi. Ancak daha sonra gösterileceği üzere, Balkanlarda yaşanan ilk değişimlerden epey farklı sonuçlara yol açtı. Ayrıca bürokrasinin gerek siyasal bir güç gerekse düzenleyici bir idari aygıt olarak etkisi de, yüzyılın başında olduğundan epey farklı sonuçlar yarattı.

Önce bürokrasiyle ekonomik sistem arasındaki ilişkileri ele alacağız. Bilim adamları tarafından bürokrasinin modernleştirici rolüne yapılan aşırı vurgu, onun belli bir geleneğe ve kendine ait bir felsefeye sahip sosyal bir grup olarak oynadığı rolü gözlerden saklamıştır. Bürokrasi farklılaşmış bir siyasal sistem yaratmaya ve birleştirici, bütünleştirici işlevleri yerine getirmeye yarayabilir. Mülk sahibi soylulara veya merkezi devletin otoritesine meydan okuyan herhangi bir gruba karşı durabilir. Dahası, özel mülkiyete ve serbest ticarete dayanan bir sosyo-ekonomik düzen bürok-

rasinin özel roller üstlendiği çıkar temelli rasyonel bir hukuk düzeninin oluşturulmasını gerektirecektir. Max Weber kapitalist sistemin “istikrarlı, sağlam, bir noktaya yoğunlaşmış ve emniyet telkin eden bir idareye acil ihtiyaç duyması” nedeniyle modern bir bürokrasinin oluşumunda önemli bir rol oynadığını tespit etmiştir. Ayrıca Weber’e göre kapitalizm, gerekli para kaynaklarını sağladığı için bürokrasi için en rasyonel temeldir. Yine de bütün bunlar bürokrasiyi, ekonomik ve siyasal iktidarı tamamen ele geçirdiğinde, diğer bütün sosyal gruplar gibi, sömürücü bir hâkim sınıf haline gelmekten alıkoymamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda toprak sahipleri ve zanaatkârlar istikrarlı bir ekonomik yaşam sağlaması için bürokrasiye ciddi bir baskı uygulamaktaydı. Buna karşılık bürokrasi de gelir elde etmek için yoğun bir baskı uyguladı ve mevcut sosyo-ekonomik ilişkilere belli bir düzen kazandırmak için elinden geleni yaptı. Örneğin 1831 nüfus sayımı vergi ve asker toplamak için imparatorlukta yaşayan insanların sayısı ve mevcut mülkiyet biçimleri hakkında güvenilir bilgilere ulaşmayı amaçlıyordu. Aslında bu zorunlu askerlik sürecinin bir basamağıydı.

Modern kapitalist düzenin ve rasyonel bir bürokratik sistemin kurulması, öyle görünüyor ki, eski düzenin tasfiye edilmesine, yeni ve farklılaşmış sosyal ve siyasal yapıların gelişmesine ve yeni sosyal grupların devrim, evrim veya savaş yoluyla iktidarı ele geçirmelerine bağlıydı. Ülke içindeki sosyal değişimler aracılığıyla veya sömürgelerde görüldüğü üzere dış baskılar nedeniyle çeşitli sosyal grupların birleşerek ortak siyasal inançları paylaşmaları yoluyla yeni bir siyasal düzenin ortaya çıkması ekonomik ve idari yapılar arasında uyum sağlanması sürecini hızlandırabilir. Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu’nda, yaşanan sosyal değişimlere karşın, eski siyasal sistemin temeli olduğu gibi kaldı. Biçimsel olarak egemenliğini hiç kaybetmeyen devlet, çok uluslu karakterini devam ettirmeye çabaladı ve neredeyse Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna dek Türk milliyetçiliğine karşı olmayı sürdürdü. Ne var ki daha Türk milliyetçiliği doğmadan

önce Osmanlı bürokrasisi içindeki aydınlar kendi devletçi ideolojilerini geliştirdiler ve nafiye yere bu ideolojiyi topluma empoze etmeye çalıştılar. Bürokrasi toplum hakkındaki geleneksel Osmanlı bakış açısını büyük ölçüde sürdürerek kendisinin devletin temeli olduğu görüşünü devam ettirdi. Bununla birlikte, gelişen modern Osmanlı bürokrasisi ideolojik değil işlevsel bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, işlevselleşme ve profesyonelleşme yönünde bariz bir yönelim içinde olduğu fark edilebilir. 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın temel fikirlerine ilham verdiği düşünülen eski Viyana Sefiri Sadık Rıfat Paşa kamu görevlileri için mali emniyet, düzenli bir maaş ve ulema ile ordu mensuplarına denk bir sosyal konum talep etmekteydi. Mali emniyeti sağlamak bürokrasinin göreviydi. Böylelikle tebaa kendi çabalarının meyvelerinden faydalanabilecek ve üretken faaliyetler yoluyla servet edinmeye girişecekti.¹⁶ Yine bu dönemde devlete ait toprakların el değiştirmesini kolaylaştırma ve bu yolla devlet gelirlerini artırma fikri popülerlik kazandı. Bu da 1858 Arazi Kanunnamesi'nin çıkarılmasına yol açtı. Başka bir deyişle, benzer terim ve kavramlarla ifade edilen Batılı ekonomik liberalizm fikirleri bürokrasinin zihnine nüfuz etmeye başladı. 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, neredeyse oybirliğiyle Osmanlı Devleti'nin dönüşümünde bir dönüm noktası olarak görülüyor olsa da, aslında esas olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezileşme ve bürokratikleşmesi sürecine ivme kazandırmaya yarayan bir adımdı. Yeni düzenin önde gelen adamlarından biri olan eski Londra Sefiri Reşit Paşa tarafından Sultan Abdülmecid'in (1839-61) tahta çıkmasından birkaç ay sonra ilan edilen ferman, geçmişte geliştirilen ve uygulamaya geçirilen fikir ve politikaları genişletip belirginleştirmekten başka bir şey yapmış değildi.¹⁷ Fermanda vadedilen can ve mal güvenliği aslında kitleleri ayanlara karşı mücadelelerinde tahtın ve bürokrasinin ardında saf tutmaya yöneltmek içindi.¹⁸ Fermanda ayrıca Osmanlı parasının değerinin korunması ve zenginliğin artırılması için bankalara duyulan ihtiyaçtan da söz ediliyordu. Bu ihtiyacı karşılamak için 1840'ta ya-

bancı çıkar gruplarının sahibi olduğu Osmanlı Bankası kuruldu. Ne var ki daha sonra özel ticaret mahkemelerince icra edilen Ticaret Kanunu'nun kabul edilmesi (1850) gibi adımlar muhalefetle karşılaştı ve ikinci kez göreve getirilmiş olan Reşit Paşa 1852'de istifa etmek zorunda kaldı. Bu ve buna benzer belirtiler Osmanlı Devleti'nin dönüşümünün yeni bir safhaya girmiş olduğunu gösteriyordu. Gerçekten de daha acil problemler çözüm beklerken bir ticaret kanununun yürürlüğe sokulmasına neden ihtiyaç duyulduğunu anlamak zordur.

1856'da ilan edilen Islahat Fermanı Osmanlı Devleti'nin dönüşümünde diğer önemli safhayı temsil eder. Islahat Fermanı'nun ilan edilmesinin gerekçesi sözüm ona maddelerinin çoğunun hayata geçirilmesi geciktirilmiş olan Tanzimat Fermanı'nun yeniden teyit edilmesiydi. Fermanın ilanı Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletler topluluğuna kabul edildiği ve "medeni milletlere" uygulanan milletler arası hukuk kurallarına tabi hale geldiği Paris Anlaşması'yla aynı zamana denk gelmişti.

1789-1856 yılları arasındaki değişiklikler Osmanlı yöneticilerinin sosyal ve siyasal baskılara zaman içinde verdikleri doğal tepkiden kaynaklanıyordu ve bir bakıma Osmanlı değişim geleneğinin izinde gitti. Görüldüğü kadarıyla taht bu süreçte sadakat toplarken bürokrasi de zamanla devlet adına yeni sorumluluklar üstlendi. Çalışmaları daha 1840'larda başlayan meşhur Toprak Kanunu başta olmak üzere alınan bir dizi önlem "devletçi iradi modernleşme" politikasının parçasıydı. Ne var ki Islahat Fermanı dönüşüm sürecine dış güçlerin iradesini empoze ederek ve uygulama imkânı olmayan projelere öncelik vererek bu gidişatı değiştirdi. Pek çok yönden Lord Stratford'un¹⁹ en büyük eseri olan Islahat Fermanı Fransız büyükelçisi ve Avusturyalı arabulucu tarafından ortaklaşa hazırlandı ve Osmanlı hükümeti tarafından tümüyle kabul edildi. Fermanın esas amacı Hıristiyanlara 1839'da vadedildiği gibi eşitlik sağlamaktı. Ancak eşitliğin elle tutulur bir anlam kazanabilmesini sağlayacak kurumlar ve hukuki çerçeve olmadığından bu eşitliğin sınırlı bir uygulama alanı vardı. Aslı-

na bakılırsa fermanın Osmanlı İmparatorluğu'nda hayata geçirmek istediği "demokratik" süreçler o zamanlarda hemen hemen Avrupa'da bile söz konusu değildi. Ferman adalet önünde, okullarda (aslında Hıristiyan okulları çok daha gelişmişti) ve askerlik hizmetinde eşitlik (bundan hiç kimse hoşlanmamıştı) getiriyor, kelle vergisini kaldırıyor ve vatandaşlara kamu görevlerinde eşit istihdam fırsatı sağlıyordu. (Bütün bu önlemlerin uygulanma alanı epey sınırlıydı.) Bu "eşitliğin" uzun vadeli etkisi Osmanlı Devleti sınırları içinde kalan Hıristiyan grupların ekonomik gücünü arttırmak ve milliyetçi mücadelelerinde dolaylı bir destek sağlamak şeklinde oldu. Öte yandan Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nın büyük ölçüde ihmal ettiği temel sosyal ve ekonomik önlemleri ön plana çıkardı. Ferman, bankaların kurulmasını, ceza ve ticaret kanunlarının yürürlüğe girmesini, yıllık bütçenin sıkı biçimde denetlenmesini ve hapisanelerde reform yapılmasını öngörüyordu. Böylelikle 1856-63 yılları arasında Fransız kaynaklı deniz ve ticaret kanunları yürürlüğe girdi.

Osmanlı Devleti, halk arasında etkili olan ve bazı reformların dışarıdan empoze edildiğini düşünen bazı cemaat liderlerinin artan muhalefetine karşın, bu önlemleri, büyük ölçüde, Reşit Paşa tarafından yetiştirilen Ali ve Fuad paşaların çabalarıyla hayata geçirdi. Abdülaziz'in (1861-76) tahta çıkışıyla birlikte dış kaynaklı reformlara karşı muhalefet su yüzüne çıksa da kısa zaman içinde alt edildi. Bunun sonucunda Fransız idari sistemi model alınarak hazırlanmış Vilayetler Kanunu yürürlüğe kondu, Dîvan-ı Ahkâm-ı Adliye (Adalet Konseyi) ve Şûra'yı Devlet kuruldu. 1868'de Fransızların ısrarıyla ve padişahın başlangıçtaki itirazı alt edilerek Galatasaray Lisesi açıldı. Bu okul yıllarca mükemmel insanlar yetiştirdi. Ancak buradan yetişen kendi kültürüne yabancılaşmış ve kendi toplumunu küçümseyen Frankofil aydınların birçoğunun tutumu, sömürge aydınlarının kendi toplumlarına yönelik tavırlarından hiç de farklı değildi.²⁰ Dolayısıyla bazı yazarların on dokuzuncu yüzyılın ortalarından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun zamanla yarı-sömürgeleştiği yönünde-